

ROKKEN VAN HET RIJK

De kleding van criminele vrouwen aan het einde van de negentiende eeuw

Bij mijn onderzoek naar vrouwen in justitiële dossiers uit de tweede helft van de negentiende eeuw stuitte ik op een interessante 'bijvangst' (afb. 2). Het bleek dat daaruit ook van alles af te leiden was over een onderwerp waar in het algemeen weinig over wordt geschreven: hun kleding.

Verschillende musea bezitten prachtige japonnen en accessoires van vrouwen uit de maatschappelijke bovenlaag; vrouwen die aan het einde van de negentiende eeuw de Parijse mode volgden. Ook van burgervrouwen die wat zuiniger aan moesten doen weten we nog wel hoe zij zich kleedden, maar van vrouwen uit de arbeidersklasse is nauwelijks iets bewaard. Wat droegen zij? Waren zij in staat om zich volgens de mode te kleden?

In de justitiële archieven gaat het om vrouwen met beroepen als naaister, schoonmaakster, arbeider, dienstbodes, en om prostituees. Zij zijn veroordeeld wegens diefstal van geld, textiel en sieraden, oplichting, brandstichting of moord. De gestolen goederen zoals sieraden, japonnen en ander textiel brachten zij vrijwel altijd naar de bank van lening (het pandhuis): het ging ze om geld. Uit de periode 1882-1896 zijn ruim honderd officiële fotoportretten bewaard gebleven van vrouwen die meer dan één keer veroordeeld zijn. Deze vrouwen zijn beschreven in het Geheim Register van Ontslagen Gevangenen, dat werd opgesteld in opdracht van de minister van Justitie, om het werk van justitie en politie gemakkelijker te maken.¹

Afb. 1: Janke Hemkes (1892), vlak voor haar ontslag uit de gevangenis. Foto: Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch.

Ook zijn er lijsten bewaard gebleven van de kleding van vrouwen die in de periode 1884-1911 uit een gevangenis werden overgebracht naar het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, waar zowel mannen als vrouwen (streng gescheiden) waren ondergebracht (afb. 3).² Deze vrouwen vertoonden abnormaal gedrag zoals het verscheuren van kleding en beddengoed, voortdurend schreeuwen, stukslaan van spullen of zich ondersmeren met bloed of fecaliën. De geneesheer-directeur van het gesticht moest beoordelen of zij toerekeningsvatbaar waren voor de gepleegde strafbare feiten, of dat het ze niet kon worden toegerekend wegens een ziekelijke stoor-

Afb. 2: Zitting van de rechtbank te Den Haag. Schoolplaat van G.J. Sijthoff uit 1896 (particuliere collectie).

Afb. 3: Vrouwelijke patiënten op de binnenplaats van het Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik, jaartal onbekend. Foto: Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem.

nis of gebrekkige ontwikkeling. Anderen waren al veroordeeld, en waren naar het oordeel van gevangenisartsen door de langdurige eenzame opsluiting geestesziek geworden. Er waren ook vrouwen die deden alsof ze gek waren geworden, omdat ze hadden gehoord dat het eten beter was in het krankzinnigengesticht en daar meer bewegingsvrijheid was. Een nadeel vonden ze wel, dat zij in het krankzinnigengesticht, anders dan in de gevangenis, geen geld verdienden met het naaien van kleding of huishoudelijke werkzaamheden.

Als gevangenen werden overgebracht naar het gesticht in Medemblik kregen ze een lijst mee van hun eigen kleding en sieraden (afb. 4). (Ze kregen overigens ook eerst een bad: 'Rein op transport gesteld', staat op het formulier.) De kledinglijsten zijn een waardevolle bron voor onderzoek naar wat vrouwen uit de laagste sociale klassen aan het einde van de negentiende eeuw zoal droegen. Wat was dat: grauwe plunje? Alleen effen kleding? Liepen ze op klompen of op schoenen? Droegen zij alleen mutsen, geen hoeden? Hadden ze omslagdoeken en geen jassen of mantels?

De kleding van welgestelde vrouwen was vaak kleurrijk, en gemaakt van dure stoffen als zijde en fluweel. Deze kleding werd niet weggegooid; japonnen werden aangepast aan de mode en zo nodig ver-

maakt. Textiel was kostbaar, en er was veel handel in gedragen goed. Uit boedelinventarissen, te vinden in notariële archieven, blijkt dat ook de kledingstukken van overledenen werden beschreven en vererfd of verkocht.

Een van de zeer schaarse bronnen op dit terrein aan de onderkant van de samenleving is het onderzoek uit 1875 naar de sociale omstandigheden in het Gooi, door de Hilversumse arts Jan van Hengel. Hij bestudeerde het kledingbezit van de fabrieksarbeidsters daar, en schreef op wat zij aan kleding bezaten, met daarbij ook de prijzen. De vrouwen hadden gemiddeld een zondagse muts (0,60 gulden), drie daagse mutsen (0,45), ondermutsen, een schoudermantel (7,20), een katoenen jak en rok (4,10) twee zwarte katoenen rokken (2,50), twee boezelaars (schorten) (1,80), drie halsdoeken (0,60), twee paar zwarte kousen (3 gulden), twee paar witte kousen (0,80), drie hemden (4,50), twee borstrokken (2,80), een zwarte katoenen broek (1,50), een baaien broek (2,70) en een baaien onderrok (4,50), een paar schoenen (1,50) een paar muilen (1,20) en twee paar klompen (0,60).³ Uit deze opsomming blijkt dat zij geen japonnen, hoeden, mantels, jassen, paraplu en handschoenen bezaten, vermoedelijk omdat dit luxeartikelen waren. Bij de vrouwen in de justitiële archieven zijn deze zaken soms wel te vinden.

Afb. 4: Kledinglijst en portretjes van Maria Elisabeth Veeger bij haar overbrenging naar het Rijkskranksinnigengesticht te Medemblik (1891). Foto: Vanessa Timmermans, coll. NHA.

INDUSTRIALISERING EN DE MODE

De vrouwen die centraal staan in mijn onderzoek leefden in een wereld die door nieuwe uitvindingen en ontwikkelingen in de stad snel aan het veranderen was. Door de opkomst van de naaimachine in de periode 1850-1880 was de productie van kleding sneller en goedkoper geworden. Voordien werd alles met de hand gemaakt, en dat kostte veel tijd. De versiering van kleding gebeurde nog wel met de hand; dit was iets dat vrouwen vaak zelf deden. Zij versierden japonnen met kant, fluwelen banden en kant-en-klare passementen die te koop waren op de markt of in manufacturenwinkels. Meisjes uit de arbeidersklasse leerden vanouds breien, en vanaf 1878 hoorde het vak handwerken ook bij het reguliere onderwijs. Overigens werd de algemene

leerplicht pas in 1902 ingevoerd en gingen niet alle kinderen naar school. Sommige criminele vrouwen konden niet lezen en schrijven; van de 114 vrouwen uit het Geheim Register was dat dertien procent. De meesten konden wel breien en naaien.

Vrouwen uit de hogere kringen lieten hun japonnen in het algemeen maken door een naaister. Vrouwen uit de arbeidersklasse kochten hun kleding tweedehands, of maakten die zelf. Na 1880 kwamen er steeds meer winkels die hun etalages vulden met blouses, korsetten en rokken (afb. 5). Het aanbod aan confectiekleding groeide, waardoor ook meisjes en vrouwen uit de arbeidersklasse zich wel eens iets nieuws konden veroorloven.⁴ Er kwamen grote modemagazijnen, niet alleen luxueuze zoals Hirsch aan het Leidseplein (1883) en de Bonneterie in de Kalverstraat (1890) in Amsterdam, maar ook goedkopere.

Afb. 5: Etalage van het modemagazijn Bahlmann op de Nieuwendijk.
Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Winkels zoals die van Vroom en Dreesmann en C&A Brenninkmeijer richtten zich, met een groeiend aantal filialen, juist op een zo groot mogelijk publiek. Zij verkochten hun goederen tegen vaste prijzen en contante betaling.

De mode veranderde in een sneller tempo dan voorheen, ook dank zij de verspreiding van modebladen als de *Gracieuse* (de vertaling van een Duits blad, *Der Bazar, illustrierte Damen-Zeitung*). Zij bevatten tekeningen en beschrijvingen van japonnen, en leverden ook patronen. Zulke tijdschriften waren voor vrouwen uit de arbeidersklasse te duur, maar dienstmeisjes kregen ze natuurlijk toch wel onder ogen, en ook in hun omgeving zagen steeds meer vrouwen kans om de mode te volgen. De manier van leven in de stad veranderde, winkelen en etalages kijken raakten in trek. Naast modemagazijnen ontstonden er kleine gespecialiseerde winkels in hoeden, lingerie en schoenen. In Amsterdam kreeg de Nieuwendijk met zijn kleding- en manufacturenwinkels aan het eind van de eeuw concurrentie van de Kalverstraat, waar naast koffiehuizen, cafés en danshuizen ook win-

Afb. 6: Vrijwel alle kledinglijsten vermelden onderbroeken (of 'broeken'), hemden en borstrokken. Onderbroek, c 1885. Foto: Vanessa Timmermans, particuliere collectie.

kels als Gerzon en de Bonneterie hun winkeldeuren openen.⁵

Voor vrouwen uit de arbeidersklasse was nieuwe kleding buitengewoon duur. Zoals uit vonnissen van de Amsterdamse rechtbank is af te leiden, verdienen dienstmeisjes aan het einde van de negentiende eeuw, naast kost en inwoning, gewoonlijk 80 gulden per jaar, plus iets extra's bij de jaarlijkse kermis en met Nieuwjaar. Al met al komt dit neer op niet veel meer dan 1,50 gulden per week. In dagbladadvertenties en een catalogus van de winkel Au Bon Marché zijn de prijzen te zien van korsetten, schoenen, hoeden, blouses en japonnen. Blouses waren er vanaf 1,25 gulden.⁶ Korsetten varieerden van 1,10 tot 12 gulden. Niet-opgemaakte hoeden kostten 3,90 à 7,50, en daar moest dan nog een *pouf* (versiering van veren of bloemen) bijgekocht worden, wat nog eens zo veel kostte. Rokken waren bij Au Bon Marché te koop vanaf 19,75 gulden, een bovenlijf vanaf 11,50. Schoenen en laarsjes kostten 4,90 tot 20,50 gulden.⁷ Maar Au Bon Marché was een dure winkel, waar dienstmeisjes hun kleding niet zouden kopen. Zij kochten hun kleding tegen lagere prijzen, tweedehands, en ook wel op afbetaling. En soms zwichtten zij voor de verleiding van diefstal.

KLEDING IN GEVANGENISSEN EN GESTICHTEN

Sinds 1821 moesten gevangenen die meer dan zes maanden gevangenisstraf kregen opgelegd, speciale, herkenbare gestichtskleding dragen.⁸ Vanaf 1886 was

het regime strenger, en mochten gevangenen die meer dan drie maanden moesten uitzitten hun eigen kleding niet meer dragen. De kleding die vrouwen werd uitgereikt bestond uit één wollen rok, één jak van laken als winterkleding, en voor de zomer een jak van *dimette*, een sterke katoenen stof. Verder twee onderrokken, twee halsdoeken, twee mutsen, twee paar kousen, drie hemden, twee voorschoten en drie paar klompen. Vrouwen kregen in tegenstelling tot mannen geen slaapmutsen. Vanaf 1826 moest ieder uitgereikt kledingstuk worden gemerkt met dag, maand en jaar waarop het voor het eerst werd aangetrokken. De kleding kon 'nieuw' zijn, halfsleet of nog meer afgedragen door eerdere gevangenen, maar moest wel bruikbaar zijn.

Na 1837 kregen de gevangenen ook ondergoed van rijkswege (afb. 6). In 1851 werd een celkap, ook wel transportkap genoemd, aan de kledinguitzet toegevoegd (afb. 7). Dit was een soort grove linnen zak waarin twee kijkgaten zaten. Het dragen van een celkap werd tegelijkertijd ingevoerd met de cellulaire, eenzame opsluiting. Gevangenen die hun cel verlieten voor het luchten, voor transport naar de rechtbank, kerkbezoek of werk in de keuken, moesten deze kap dragen, zodat ze niet herkenbaar waren en geen contact met elkaar konden hebben. De celkap is pas in 1953 officieel afgeschaft, de gevangenskleding in 1983.⁹

VAN LEIDEN NAAR MEDEMBLIK

In de Rijkswerkinrichting (RWI) te Leiden, waar vrouwen vastzaten wegens bedelen, landloperij en herhaalde openbare dronkenschap, werd ook gestichtskleding uitgereikt. Hier zaten vrouwen uit de onderste lagen van de samenleving, de allerarmsten, vaak verslaafd aan alcohol en zonder enig toekomstperspectief. Een aantal van hen werd vanuit de RWI overgebracht naar het Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik. Van hen zijn kledinglijsten in het archief van Medemblik bewaard gebleven. In 1900 bracht bijvoorbeeld Marijke Oldenburger bij haar overplaatsing mee: een zwart jak, een zwarte rok, een baaien rok, een katoenen hemd, een witte borstrok, een broek, een paar wollen kousen, een paar schoenen, een katoenen zijzak, een grijs linnen boezelaar, een katoenen zakdoek, een rode halsdoek en een katoenen muts. De schoenen moesten worden teruggezonden naar de RWI.¹⁰

Voor mijn onderzoek heb ik de kleding van vijftig vrouwen bekeken die aldus zijn overgeplaatst tussen 1884 en 1911. Deze vrouwen droegen gevangenskleding, en kregen hun eigen kleding mee op transport. Van alles werd een lijst opgesteld, die overgedragen werd aan de administratie van

Afb. 7: Vrouw in gevangenskleding met celkap.

Medemblik. De lijsten werden toegevoegd aan de patiëntendossiers.¹¹ Sommige vrouwen die uit de RWI kwamen hadden alleen maar gevangenskleding; hun eigen kledingrestanten waren waarschijnlijk vernietigd omdat ze niet meer bruikbaar waren. In het krankzinnigengesticht mochten de vrouwen ook niet hun eigen kleding dragen, maar

kregen zij dezelfde jurken als alle andere patiënten. Dit waren gewone jurken, die niet leken op gevangenskleding.

Van de vijftig individuele lijsten die bewaard zijn gebleven in de patiëntendossiers, heb ik de inhoud in een database verwerkt om het kledingbezit van de vrouwen te analyseren. Hieruit bleek bijvoorbeeld dat twintig van de vijftig vrouwen een hoed bezaten. Negen vrouwen droegen hun eigen mutsje, acht vrouwen droegen een muts die door het Rijk was verstrekt. Achttien vrouwen hadden een japon en een korset – altijd eigen bezit, want het Rijk verstrekte geen korsetten, zomin als hoeden. In enkele lijsten werden de kleuren van de japon genoteerd: zwart, blauw, bruin en geruit kwamen voor. Veertien vrouwen hadden onderrokken en blouses. Het merendeel van de vrouwen droeg schoenen (32), dertien vrouwen hadden klompen. Bijna alle vrouwen hadden een of meer rokken, onderbroeken, kousen en borstrokken of hemden. Van enkele rokken werd de kleur opgeschreven: er waren bruine, paarse, grijze en zwarte rokken. Zestien vrouwen hadden oorknopjes en/of andere sieraden. Twee vrouwen hadden een tournure op hun kledinglijst staan, een kussentje dat van achteren onder rok of jurk werd gedragen om die te laten opbollen. Eén bezat een zwarte boa.

KLEDING IN HET GEHEIM REGISTER

De veroordeelden moesten overigens, anders dan in onze tijd, hun volledige straf uitzitten. Om een idee te krijgen wat voor bovenkleding en hoofddeksels de 114 criminele vrouwen droegen die in het Geheim Register voorkomen in de periode 1884-1892, heb ik hun gegevens in een database gezet en hun foto's geanalyseerd. Vijftien vrouwen komen twee keer of vaker met een foto in het register voor. Allen werden vlak voor het verlaten van de gevangenis gefotografeerd. Sommige vrouwen droegen daarbij hun jas of mantel met hoed; wat zij daaronder aan hadden is niet zichtbaar. Andere vrouwen gingen in hun mooiste japon zonder hoed naar de fotograaf, en een deel werd gefotografeerd in een katoenen gedessineerde jurk met een wit mutsje of bruine gebreide muts. Sommigen droegen op de foto een wollen jasje met een wit mutsje.

Wat de hoofddeksels betreft: er was één vrouw die in 1892 op de foto ging met traditionele streeksieraden. Dat was de gehuwde Janke Hemkes (1831-1904), een bordeelhoudster uit Leeuwarden (afb. 1). Zij draagt een oorijzer en een collier van grote, gefacetteerde kralen, bij een jurk of jak met een klein patroontje en poffende mouwen. Janke was al eerder gefotografeerd in 1886: toen droeg zij een jurk met grote ruiten, versierd met verticale fluwelen banden in zigzagvorm, en een klein hoedje met versieringen (afb. 8). Janke was twee keer veroordeeld wegens medeplichtigheid aan diefstal (heling). In 1880 had ze zes jaar gevangenisstraf gekregen en in 1890 twee jaar celstraf. Toen ze in 1892 de gevangenis verliet was zij 59 jaar oud.¹²

Van de 114 vrouwen waren dertig vrouwen zonder hoofddeksel gefotografeerd (26,3%), wat niet wil zeggen dat zij er geen bezaten. Nog eens 28 vrouwen (24,6%) hadden een donkere, gebreide of gehaakte muts van wol en chenille met gehaakte banden, een soort kaper (het Openluchtmuseum in Arnhem heeft tien van deze 'harsenlapjes' in de kleuren donkerblauw, zwart en donkerbruin).¹³ Evenveel vrouwen – dus nog eens ongeveer een kwart – had-

den een wit mutsje op. De mutsjes verschilden wel van elkaar; sommige waren eenvoudige katoenen kapjes, andere waren mooi opgemaakt met geplooidde kant. Maar er waren ook vrouwen met hoedjes.

Voordat ik aan dit onderzoek begon, verwachtte ik – zeer bevooroordeeld – dat die niet zouden voorkomen: hoeden zijn kwetsbaar en sterk aan mode onderhevig. Toch hadden 27 van de 114 vrouwen een donker hoedje op, versierd met veertjes, bloemen en/of kraaltjes (23,9%).

Wat de bovenkleding betreft heb ik onderscheid gemaakt tussen jurken, japonnen, jasjes of jassen en omslagdoeken. De benaming 'jurk' heb ik gekozen als deze zo te zien van een eenvoudige katoenen stof was gemaakt. Deze jurken waren divers van dessin: donker met witte stippeltjes, geruite, gebloemde en gestreepte stoffen. Tot de 'japonnen' heb ik de chiquer uitzijnde wollen japonnen gerekend, ongekrukt, soms geplooid of versierd met luxe passementen of fluwelen band. Het onderscheid tussen 'japon' of 'jurk' is natuurlijk een beetje arbitrair. Van de

114 vrouwen hadden er zestien een japon (14,0%) en zestig (52,6%) een katoenen jurk aan op de foto; 31 vrouwen droegen een jas of wollen jasje (27,2%), en zeven vrouwen (6,1%) zijn gefotografeerd met een omslagdoek. Wat die vrouwen onder hun jasjes of omslagdoeken aan hadden, is niet zichtbaar. De bovenkleding is gemaakt van wollen of katoenen stoffen. Japonnen, rokken en blouses die geheel van fluweel of zijde waren, komen niet voor. Deze stoffen waren ongetwijfeld te duur, te kwetsbaar en te onpraktisch om in te werken.

VIJFTIEN VROUWEN EN HUN KLEDING

Van alle 114 vrouwen in het Geheim Register heb ik in diverse archieven gegevens verzameld om hun levens én hun veroordelingen te reconstrueren. Zo kon ik bijna van elke vrouw een korte biografie samenstellen. Voor dit artikel heb ik een aantal geselecteerd, met speciale aandacht voor de kleding die zij bij de fotograaf droegen.

Afb. 8: Janke Hemkes (1886)

De eerste vrouw die in het Geheim Register is opgenomen in 1882 is de 22-jarige dienstbode **Johanna Hendrika Willemsen**. Zij werd in 1860 in Zutphen geboren als dochter van een dagloner. Johanna was twee keer wegens 'diefstal in dienstbaarheid' veroordeeld en kreeg in totaal drie jaren celstraf. In de gevangenis werkte zij als naaister. Zij draagt op de foto in 1882 een wollen jas met een kleine kraag en een dubbele knopenrij met knopen van stof, met daarbij een klein hoedje versierd met rozen, lelietjes-van-dalen en andere bloemen.¹⁴

Een voorbeeld van een vrouw, in 1890 gefotografeerd zonder hoed, maar met een nette japon, is **Berendje Sleurink** (1849-1920). Haar wollen japon heeft een fluwelen kraag en een geplooid voorpand, met aan weerszijden fluwelen revers. Op de kraag heeft zij een broche gespeld. Berendje was verlaten door haar echtgenoot en was als

dienstbode gaan werken in Amsterdam. Daar was zij in 1886 veroordeeld wegens valsheid in geschrifte. Het geld dat ze had gekregen om leveranciers te betalen, had zij voor zichzelf gehouden en uitgegeven. In 1889 kreeg zij wegens verduistering van geld achttien maanden celstraf opgelegd.¹⁵

Ook **Johanna Adriana Alida Wumkes** (1871-1894) draagt in 1893 een rijk versierde wollen japon. We zien een opstaand kraagje, zes banden aan weerszijden als versiering op het bovenlijfje en vele kleine knoopjes. Johanna was twee keer veroordeeld

wegens diefstal en had achttien en vijftien maanden gevangenisstraf gekregen. Zij was ongehuwd. In de gevangenis te Utrecht kreeg zij in maart 1892 een dochtertje. In 1893 werd zij vrijgelaten uit de gevangenis. Een jaar later overleed zij te Rotterdam.¹⁶

Elisabeth Schippers (1862-1917) woonde in Rotterdam. Zij draagt een wollen japon met een opstaande kraag van fluweel, en versierd met fluwelen band en middelgrote, decoratieve knopen. De foto is genomen in 1890, voordat zij de gevangenis te Rotterdam verliet, 28 jaar oud. Elisabeth was gehuwd en in 1886 veroordeeld voor diefstal

van gouden voorwerpen en wasgoed. In 1889 werd zij nogmaals wegens diefstal van wasgoed veroordeeld. Beide keren kreeg zij een jaar celstraf.¹⁷

Antje Popma (1844-1911) was geboren in Leeuwarden, ongehuwd en in 1880 werkmeid bij een onderwijzer aan de Prinsengracht in Amsterdam. Zij verdiende 80 gulden per jaar, met kost en

inwoning. Zij kocht bij een goudsmid aan de Nieuwendijk een gouden Friese kap van 107 gulden, een hoed op die kap voor 4,50 en een muts van 1,95 gulden. Zij vertelde de goudsmid dat ze 200 gulden spaargeld op een bank te Leeuwarden had staan, gaf een valse naam op en kreeg de goederen mee. Antje

werd veroordeeld wegens oplichting en kreeg honderddrieëntachtig dagen celstraf. In 1882 en in 1888 werd zij wegens diefstal veroordeeld en kreeg vijf jaar, resp. twee jaar gevangenisstraf. Zij gedroeg zich slecht in de gevangenis. De gevangenisbewaarders noemden haar sluw. In de gevangenis breide zij kousen. In 1891 mocht zij de strafgevangenis te Utrecht verlaten. Ze is gefotografeerd in een wollen japon versierd met passementen in de vorm van bloembladeren en vele kleine stoffen knopen. Zij draagt een pruik.¹⁸

Adriana Elisabeth Berman (1864-1930) komt drie keer voor in het Geheim Register. Zij was de dochter van Gieltje Berman uit Zierikzee. Adriana werd tenminste zeven keer wegens diefstal veroordeeld. Ze ontmoette, toen zij in Amsterdam woonde, 's nachts mannen in de Kalverstraat, ging met

ze naar kroegen en beloofde seks tegen betaling in een steeg. In de tapperijen keek ze wat de mannen aan geld en horloges bij zich hadden, en in de donkere stegen sloeg zij haar slag, rende ervandoor, maar werd later opgepakt. In het begin kreeg zij een paar maanden eenzame opsluiting, daarna kreeg ze vier keer een jaar, een keer anderhalf jaar, en in 1895 twee jaar celstraf. Adriana woonde afwisselend in de hoofdstad, in Den Haag en in Rotterdam, en pleegde in al die plaatsen diefstallen. Op de eerste foto in 1886 kijkt ze opvallend vrolijk. Ze heeft een wollen jas aan met een opstaand fluwelen kraagje. Daarbij een donker hoedje van stro, met aan een kant een opstaande rand, en versierd met veertjes. Twee jaar later is zij gefotografeerd in een wollen jasje met dubbele knopenrij en een opstaand fluwelen kraagje. Op haar hoofd draagt zij een bontmutsje. In 1895 is zij gefotografeerd in een donkere japon versierd met veel kleine knoopjes, en in V-vorm opgenaaid band.¹⁹

Elisabeth Ras (1837-1901) werd in Budel geboren en verhuisde naar Heemstede om als blekersdienstbode aan de slag te gaan. Daar trouwde zij in 1858 met Pieter Johannes Kees. Zij was niet erg gelukkig met hem en kreeg een verhouding met een veel jongere buurjongen, Anthonie Geeven. In december 1871 liet zij haar man vermoorden door een werkmaatje van haar minnaar, die hem doodschoot met een geleend geweer. Elisabeth kreeg levenslange gevangenisstraf, maar kreeg in 1893 gratie. Via de reclassering kreeg zij een naaimachine en naaibenodigheden ter waarde van tachtig gulden, zodat zij geld kon verdienen

voor haar levensonderhoud. Zij overleed in 1901 in het Stadsarmenhuis te Haarlem. Elisabeth draagt in 1893 een jas met een kleine kraag, pofmouwen, een grote strik onder de kin en een dubbele rij knopen van stof. Haar donkere hoed is versierd met linten en een boeketje van kleine bloemen.²⁰

Lutske Boonstra (1833-1905) was geboren in Leeuwarden. Zij kon lezen noch schrijven. In 1867 overleed haar echtgenoot te Amsterdam en bleef Lutske met vier kinderen achter. In 1869 hertrouwde zij met een zestien jaar oudere man. Het huwelijk werd in 1877 ontbonden wegens overspel

door haar. Sindsdien woonde zij samen met Johan (Jan) Grotendijk. Samen met hem belandde zij in de gevangenis wegens mishandeling van een man. Jan had de man een klap gegeven, Lutske sloeg hem met haar paraplu; daarna gooiden ze het slachtoffer door een glasruit. Ze gingen allebei vijftien dagen de gevangenis in. Dit was niet de eerste keer en ook niet de laatste, dat Lutske gevangenisstraf kreeg. Er volgden nog vele straffen, waaronder twee maal drie jaren en in 1886 vijf jaar celstraf. In 1891 kon zij de gevangenis verlaten en werd haar foto gemaakt. Lutske draagt daarop een wollen japon versierd met passementen in de vorm van bloemen, en kleine knoopjes van stof. Zij heeft een grote donkere hoed met veren op. Aan het eind van haar leven werd zij opgenomen in het Stedelijk Armenhuis te Amsterdam, waar zij overleed in 1905.²¹

Hendrika Maj (1851-1907) was geboren te Westzaan en had een bewogen leven. Zij kreeg tien kinderen, waarvan er tenminste zes als baby of kleuter overleden zijn. Haar eerste echtgenoot, Jan Maj, stierf twee jaar na hun huwelijk. Met haar tweede echtgenoot, Willem Nul, verhuisde zij naar Amsterdam. Hij liet haar in de steek met vier kinderen. Zij werd twee keer veroordeeld wegens diefstal. Zij probeerde haar geld te

verdiene als werkster en prostituee. In 1895 mocht zij de gevangenis verlaten. Op de foto draagt zij een donkere gebreide muts of kaper - een 'harsenlapje' - en een gekreukte, effen japon met opstaande kraag en vrij grote knopen. In 1900 hertrouwde Hendrika Maij; ze overleed in het Stedelijk Armenhuis te Amsterdam.²²

Anna Noever(s) (1861-1917) was een 26-jarige Nijmeegse, die samen met anderen een man had dronken gevoerd en beroofd. Ze kreeg achttien maanden gevangenisstraf. In de gevangenis hield zij zich bezig met het verstellen van kleding en het pluizen van

tricot. In 1887 keerde zij terug naar Nijmegen, waar zij in mei 1888 trouwde. Anna draagt op haar foto een jurk van donkere katoenen stof bedrukt met witte bloemetjes. Daarbij een donker strikje met witte stippeltjes en een wit kanten kapje met een strik onder de kin.

Anna Sibilla van der Meer (1833-1908) was 57 jaar toen zij in 1890 uit de gevangenis kwam. Zij had tien jaar gevangenisstraf gekregen van het Gerechtshof Den Haag, wegens moedwillige doodslag. Ze had haar man - naar eigen zeggen om hem het drinken af te leren - met petroleum overgoten en hem daarna in brand gestoken; hij overleed enkele dagen later. Het gevangenispersoneel vond haar driftig en wraakzuchtig. Zij werkte daar als naaister. Als zij uit de gevangenis komt draagt zij een oud wollen jasje en een hoedje versierd met gevouwen lintjes, onder haar kin vastgebonden met een grote strik.²³

Harmina (Hermina) Kok (1830-1892) was weduwe en woonde in Assen toen zij werd opgepakt wegens diefstal. In 1881 kreeg zij twee jaar gevangenisstraf, en in 1891 nogmaals. De laatste keer had ze geprobeerd om een gast uit een logement mee te lokken naar haar kamer. Hij ging niet in op haar avances, maar bleek bij terugkeer in zijn kamer zijn

portemonnee met vijf gouden tientjes kwijt te zijn. In de gevangenis hield zij zich bezig met breien. Bij haar ontslag draagt zij een donkere katoenen jurk met een geplooid kraagje en versierd met opgenaai-de ruches, met daarbij een eenvoudig wit gehaakt mutsje.²⁴

Gerritdina Schuman (1851-1906) was een bij de Amsterdamse politie bekende dievegge. Toen zij in 1894 werd vrijgelaten uit de gevangenis was dat na elf veroordelingen. In 1891 had de rechtbank een onderzoek laten instellen naar haar toerekeningsvatbaarheid, die verminderd zou zijn door misbruik van sterke drank. De artsen verklaarden dat zij vanaf haar jeugd een 'excentrisch individu' was geweest, maar dat ze niet krankzinnig was. Gerritdina was gehuwd en had kinderen. Het gevangenispersoneel noemde haar sluw en leugenachtig. Haar laatste diefstal pleegde zij in de schoenenwinkel van Meddens, Kalverstraat 108. Ze had twee paar schoenen van de toonbank gestolen, maar werd gevolgd door de winkelbediende, die haar aanhield en overdroeg aan de politie. Ze kreeg drie jaar celstraf en overleed in 1906 in de gevangenis, 54 jaar oud.²⁵ Op de foto uit 1894 draagt zij een effen japon met poffende mouwen en veel stoffen knoopjes, met daarbij een hoedje versierd met platte strikjes en kraaltjes.²⁶

Johanna van Tiggelen (1841-1919) was een ongehuwde Brabantse dienstbode. Toen zij 22 jaar was, kreeg zij een zoon. Toen zij acht jaar later in het huis van haar werkgever weer een baby kreeg, probeerde zij het kind niet te laten schreeuwen, omdat niemand mocht

weten dat zij een kind had gekregen. Zij was bang dat zij direct ontslagen zou worden. Het kind stikte en overleed. Het lijkje werd ontdekt en zij kreeg zes jaar gevangenisstraf wegens kindermoord.²⁷ In 1879 beviel zij weer in het geheim van een kind, dat zij uit angst voor ontslag liet stikken. Dit keer veroordeelde het gerechtshof in Den Bosch haar tot twaalf jaren gevangenisstraf. In 1891 werd zij op vijftigjarige leeftijd ontslagen uit de vrouwengevangenis te Gorinchem. Op de toen gemaakte foto draagt zij een effen wollen japon met een opstaand kraagje, veel knoopjes en een gehaakte jabot. Daarbij een donkere hoed versierd met donkere strikken en een grote veer.

Anna Elisabeth Budding (Budding) (1859-1886) woonde in Amsterdam en werkte als modiste en buffetjuf-frouw. In 1879 werd zij wegens oplichting veroordeeld tot achttien maanden celstraf. Zij ging naar winkeliers aan de Nieuwendijk om ze goederen te

ontfutselen, waarbij zij zich voordeed als vrouw van een advocaat.²⁸ Zo kreeg zij een gekleurde onderrok, een grijze dameshoed en voile en een dameswintermantel mee.²⁹ In 1884 ging zij samenwonen; in 1886 verhuisden zij en haar man naar Delft, waar hun dochtertje geboren werd. Vijf dagen na de geboorte overleed Anna Elisabeth Budding, en vijf weken na de geboorte haar kind. Anna was pas 26 jaar. Zij draagt op de foto, die is genomen toen zij gevangenis in 1884 verliet, een effen japon met veel knoopjes. Het middenstuk en de mouwen zijn van een iets lichtere kleur stof. Onder de kraag draagt zij een versiering van gebreide koordjes van chenille met kwastjes.³⁰

CONCLUSIE: MODIEUS, ALS HET KAN

De foto's uit het Geheim Register van Ontslagen Gevangenen en de kledinglijsten van vrouwelijke criminelen uit het Krankzinnigengesticht Medemblik geven inzicht in de kleding van criminele vrouwen. In de gevangenis of het gesticht moesten zij hun bezittingen inleveren en waren zij verplicht de gestichtskleding te dragen, zodat iedereen er hetzelfde uitzag, en niemand kon pronken met een mooie japon of sieraden. Maar op de foto's en de lijsten van hun bezittingen is te zien

BIJLAGE: HET KLEDINGBEZIT VAN DE VIJFTIG CRIMINELE VROUWEN DIE IN HET KRANKZINNIGENGESTICHT TE MEDEMBLIK ZATEN IN DE PERIODE 1882-1911.

Hoofddeksels	Aantal vrouwen
Hoed	20 (40%)
Muts	17 (34%)
Sportpet	1 (2%)
Geen hoofddeksel	12 (24%)

Bovenkleding	Aantal vrouwen
Japon, kostuumrok	18 (36%)
Mantel	18 (36%)
Rok en onderrok	14 (28%)
Blouses	14 (28%)
Jakje	17 (34%)
Cape'je	1 (2%)

Schoeisel	Aantal vrouwen
Schoenen	32 (64%)
Laarzen	1 (2%)
Klompen	13 (26%)
Pantoffels	2 (4%)
Geen schoeisel vermeld	3 (6%)

Ondergoed	Aantal vrouwen
Onderbroeken	19 (38%)
Broeken	26 (52%)
Korset	18 (36%)
Tournure	2 (4%)
Geen ondergoed vermeld	5 (10%)

Sieraden	Aantal vrouwen
Oorknopjes, oorbellen	10 (20%)
Broches	9 (18%)
Ringen	8 (16%)
Zilveren horloge	2 (4%)
Ketting	3 (6%)
Hoedenspeld	2 (4%)
Gouden brilmontuur	1 (2%)
Geen sieraden vermeld	34 (68%)

Accessoires	Aantal vrouwen
Handschoenen	6 (12%)
Paraplu	4 (8%)
Tasje of reticule	2 (4%)
Boa zwart	1 (2%)

dat deze vrouwen uit de laagste klasse zich onder normale omstandigheden zeker niet allemaal op dezelfde manier kleedden. Een deel van hen probeerde de mode te volgen en droeg korsetten, wollen japonnen versierd met passementen en fluwelen kraagjes, en modieuze hoeden. Een ander deel droeg katoenen jurken van effen, gestreepte, geruite of anders gedessineerde stoffen, met daarbij vaak een wit mutsje van kant of katoen. Weer andere vrouwen droegen een donkere kaper of muts die gemaakt kon zijn van verschillende materialen zoals wol, chenille en katoen. Vrouwen die geen japon droegen, bezaten rokken en blouses. De meesten droegen schoenen.

Een kleine groep vrouwen was zo arm dat zij kleding droegen die door de gevangenis of het gesticht was verstrekt. Zij kregen ondergoed, een rok, een schort, wollen jasje, klompen en een eenvoudig katoenen mutsje. Bij deze kleding werd geen korset gedragen. Vrijwel alle vrouwen droegen onderbroeken, hemden en borstrokken.

Al met al was de kleding die deze vrouwen uit de armste laag van de samenleving droegen aan het einde van de negentiende eeuw, zeer verschillend. Een deel van hen probeerde duidelijk de modetrends te volgen: zij kochten, maakten of versierden japonnen en droegen korsetten en hoedjes. Voor een ander deel van de vrouwen was het financieel niet mogelijk om mee te doen met mode, ook niet toen na 1880 de goedkopere confectiekleding in winkels verkrijgbaar was. ●

-
- 1 In het *Geheim Register van Ontslagen Gevangenen* (1882-1896) staan personen die na hun ontslag nog 'gevaarlijk' werden geacht, d.w.z. bij wie kans op recidive bestond. Het bevindt zich in het Brabants Archief, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) 's-Hertogenbosch, toegang 204.
 - 2 Het archief van het Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik bevindt zich in het Noord-Hollands Archief (NHA) te Haarlem, toegang 88.
 - 3 Dr. J.F. van Hengel, *De geneeskundige plaatsbeschrijving van Gooiland*, Den Haag 1875.
 - 4 Kitty de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920*, Hilversum 1992, p 240.
 - 5 A. Wolff-Gerzon, 'Au Bonheur des Dames'. *Uit het Nederlandse kledingbedrijf van de laatste honderd jaar*, Amsterdam 1948, p 53.
 - 6 Advertenties van korsetten en blouses van de Wed. Kemper en Wientjes in de Hoogstraat, Rotterdam, *Rotterdams Nieuwsblad* 1893.
 - 7 Catalogus Au Bon Marché, 1885, in bezit auteur.
 - 8 Koninklijk Besluit van 4 november 1821.
 - 9 Elisabeth Lissenberg, 'Kleding in gevangnissen' in: *Textielhistorische Bijdragen* 31, 1991, pp. 114-129.
 - 10 Dossier Marijke Oldenburger in NHA, Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik, T88-391-2496.
 - 11 NHA archief Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik, toegang 88.
 - 12 Janke Hemkes BHIC 204-545-578 en BHIC 204-546a-1242.
 - 13 Met dank aan Jacco Hooikammer voor deze informatie.
 - 14 Johanna Hendrika Willemsen BHIC 204-543-2.
 - 15 Berendje Sleurink, BHIC 204-546a-1087.
 - 16 Johanna A.A. Wumkes, BHIC 204-547-1345.
 - 17 Elisabeth Schippers, BHIC, 204-546-1046.
 - 18 Antje Popma, foto 1891, BHIC 204-546a-1123.
 - 19 Adriana Elisabeth Berman, BHIC 204-545-536; 204-545a-848; 204-547a-1571.
 - 20 Elisabeth Ras: BHIC 204-547-1382. NHA archief Provinciaal Gerechtshof 27-239 en 380; een uitgebreid artikel over haar: Annabella Meddens, 'Moord op Sinterklaasavond in Heemstede 1871', in: *Heerlijkheden*, uitgave van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek nr 182, najaar 2019, en op de website: www.meddens.eu
 - 21 Lutske Boonstra, foto 1891, BHIC 204-546a-1172.
 - 22 Hendrika Maij, foto 1895, BHIC 204-547a-1574.
 - 23 Anna Sibilla van der Meer, foto 1890, BHIC 204-546a-1108.
 - 24 Harmina Kok, foto 1891, BHIC 204-546a-1211.
 - 25 NHA archief rechtbank Amsterdam, T198-196-868.
 - 26 Gerritdina Schuman, foto 1894, BHIC 204-547-1476.
 - 27 *Arnheemsche Courant* 12-12-1871.
 - 28 Stadsarchief Amsterdam, signalementskaart uit juni 1880 (veroordeelden).
 - 29 NHA rechtbank Amsterdam 11 augustus 1879, 198-113-74.
 - 30 Met dank aan Jacoba de Jonge; zij vindt de versiering vrij ongewoon, en vermoedt dat die zelfgemaakt is. In de jaren 1875-1880 was het mode om strikken en kwastjes onder de kraag te dragen.